

تأثیر ادعیهی معصومین علیهم السلام در ترویج اخلاق اسلامی

مهدیه امامی مقدم^۱

چکیده

اخلاق به صفات درونی انسان گفته می‌شود که در او به صورت عادت درآمده و بخشی از آموزه‌های دین اسلام است که به فضایل و رذائل اعمال انسان می‌پردازد. یکی از مهمترین اهداف دین اسلام اصلاح اخلاق انسان‌ها می‌باشد تا جایی که خداوند در قرآن کریم به پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید و انک لعلی خلق عظیم در حقیقت تو به نیکو خلقی عظیم ارسته‌ای دعاهایی که از ائمه معصومین علیهم السلام وارد شده است نقش پررنگ و بی‌بدیلی در ترویج اخلاق اسلامی دارد این مقاله در صدد است که به تأثیر ادعیه معصومین علیهم السلام در ترویج اخلاق اسلامی به روش کتابخانه‌ای از نوع توصیفی تحلیلی بپردازد ادعیه معصومین علیهم السلام آثار تربیتی زیادی را در فرد و اجتماع به دنبال دارد که می‌توان به تأثیر ایجابی و سلبی ادعیه معصومین علیهم السلام در ترویج اخلاق فردی مثل افزایش صبر، افزایش شکرگزاری، حسن ظن، توکل، پرهیز از دورویی و به تأثیر ادعیه معصومین علیهم السلام در ترویج اخلاق اجتماعی مانند امانت داری، وفای به عهد و عفو و گذشت اشاره کرد. پیشنهاد می‌شود برای ترویج اخلاقی اسلامی مردم بیشتر با ادعیه معصومین علیهم السلام مانوس باشند.

کلید واژه‌ها: اخلاق، خلق، دعا، اخلاق فردی، اخلاق اجتماعی

^۱. طلبه سطح دو، حوزه علمیه فاطمه الزهرا «سلام الله علیها» بم

اخلاق در واقع عبارت است از پیدایش کیفیت مثبت و منفی در ظهور فعلی استعدادها و سجایای باطنی که در پی ممارست و تمرین ملکه می‌گردند. جایگاه بلند و رفیع اخلاق اسلامی در زندگی انسان‌ها و پیشرفت معنوی آنها و حرکت از سمت رذائل اخلاقی به سمت فضائل اخلاقی بر کسی پوشیده نیست و در نگاه دینی هم توجه ویژه‌ای به آن شده است همانطور که می‌دانید دعا مهم‌ترین نقش را در ترویج اخلاق اسلامی دارد در حقیقت بعد از انجام واجبات و ترک محرمات، دعا و زیارات معصومین علیهم السلام مانند دو بال هستند که انسان را از عالم ماده به عالم ملکوت پرواز می‌دهند و روح تشنه انسان را سیراب از معرفت محبوب می‌کنند و باعث اتصال مخلوق سراسر محتاج به خالق بی‌نیاز مطلق می‌شوند دعا مهم‌ترین ابزاری است که خداوند در اختیار بندگان قرار می‌دهد تا جلوه‌ای از صفات بی‌نظیری همچون صبر، گذشت، مهر و محبت، حسن ظن، امید و... که خود موصوف آنهاست در آنها هم متجلی شود. در جوامع امروزی یکی از دلایلی که باعث شده اخلاقیات و فضایل اخلاقی در میان مردم (حتی قشر مذهبی) مخصوصاً بچه‌ها کمرنگ شود عوض شدن سبک زندگی است امروزه با توجه به عوامل مختلفی از جمله تورم و مشکلات اقتصادی، بیکاری و... و مهم تر از آن تبلیغات سوء دشمن در فضای مجازی شبکه‌های اجتماعی و ماهواره‌ها بر علیه دین و مذهب و بالطبع معصومین علیهم السلام و کلام و دعا‌های ایشان و همچنین روی آوردن بچه‌ها به آهنگ‌ها و موسیقی‌های مبتذل است که سبک زندگی‌ها عوض شده و دیگر رغبتی به سمت دعا‌های معصومین علیهم السلام ندارند و با آهنگ و موسیقی به توهم آرامش رسیده‌اند. متأسفانه دوری از ادعیه معصومین علیهم السلام باعث شده امروزه رذائل اخلاقی همچون دروغ، خیانت، عدم کنترل خشم، عدم گذشت زیاد شده و به دنبال آن آسیب‌های اجتماعی همچون قتل، خودکشی، نزاع‌های خیابانی، خیانت، طلاق، اختلاس و... به شدت افزایش یابد. در رابطه با پیشینه تحقیق تاکنون مطالعاتی انجام شده مثلاً کتاب دعا از جواد محدثی، کتاب مکارم الاخلاق در صحیفه از فردین احمدوند، کتاب نفس از حسین انصاریان، کتاب حسن ظن و سوءظن از مرتضی حسینی و کتاب امام کاظم علیه السلام قهرمان صبر و استقامت در بند زندان از محمد محمدی اشتهاری که به طور اختصاصی به این مطلب پرداخته‌اند یا فقط به تاثیر یک دعای خاص اشاره داشته‌اند ولی تاکنون تحقیق جامع و کاملی در مورد تاثیر ادعیه معصومین علیهم السلام بر ترویج اخلاق اسلامی انجام نشده است که بنابر اهمیت و ضرورت تحقیق به این موضوع خواهیم پرداخت. مقاله پیش رو با استفاده از منابع کتابخانه‌ای به روش تحلیلی، توصیفی به بررسی تاثیر ادعیه معصومین علیهم السلام در ترویج اخلاق اسلامی پرداخته که در اینجا دو پرسش مطرح شده است تاثیر ادعیه معصومین علیهم السلام در ترویج اخلاق فردی چیست؟ و تاثیر ادعیه معصومین علیهم السلام در ترویج اخلاق اجتماعی چیست؟

مفهوم شناسی

دعا از ریشه (د ع و) گرفته شده و در لغت به معنای ندا، خواندن، خواستن و طلبیدن است.^۲ در اصطلاح نیز دعا را نیایش و طلب کردن حاجت از خداوند معنا کرده اند. همچنین به کلماتی که در مقام استغاثه از خداوند و طلب آمرزش یا درخواست خیر و برکت و برآورده شدن حاجت به کار می‌رود، دعا گفته می‌شود.^۳

اخلاق جمع خُلُق در اصل واژه‌ای عربی و به معنای سرشت و سجیه به کار رفته است؛ اعم از اینکه سجیه و سرشتی نیکو و پسندیده باشد مانند جوان‌مردی و دلیری، یا زشت و ناپسند باشد مثل فرومایگی و بزدلی.^۴ راغب اصفهانی خُلُق را سیرت و سجایای انسان که حکایت از هیئت باطنی انسان دارد و با دیده بصیرت قابل درک است، دانسته و خُلُق را هیئت و شکل ظاهری و جسمی انسان که با چشم دیده می‌شود معنا کرده است.^۵

اخلاق شناسان اسلامی در این که اخلاق، صفت و حالتی نفسانی است، اتفاق نظر دارند و اختلاف اساسی در معنای اخلاق از منظر آنان دیده نمی‌شود. ابن مسکویه می‌گوید: «الْخُلُقُ حَالٌ لِلنَّفْسِ دَاعِيَةٌ لَهَا إِلَى أَعْمَالِهَا مِنْ غَيْرِ فِكْرٍ وَلَا رَوِيَّةٍ؛ خُلُق، حالتی از نفس است که او را بدون هیچ فکر و تأملی به سوی فعل بر می‌انگیزد.» علامه مجلسی رحمه الله علیه می‌نویسد: «خلق، حالات و صفات خوب و بد ریشه دار و ثابت در نفس را گویند که در قبال اعمال قرار می‌گیرند.» مرحوم سید عبدالله شبر می‌گوید: «خلق، صورت باطنی انسان است و خلق، صورت ظاهری او. می‌گویند فلانی حسن الخلق و الخلق است؛ یعنی فلانی نیکو صورت و نیکو سیرت است.»^۶

علامه طباطبایی رحمه الله علیه در تعریف خلق می‌گوید: خلق، صفت نفسانی است که با وجود آن افعال به آسانی از صاحب آن صادر می‌شود.

۲. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، انتشارت و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۳

۳. عمید، حسن، فرهنگ فارسی، صفحه ۵۴۲، انتشارات اشجع با همکاری میکایل، تهران، ۱۳۸۹

۴. فلسفه اخلاق، مصباح یزدی، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ سوم، پاییز ۱۳۹۴، ص ۱۹

۵. بیابانی اسکویی، محمد، اخلاق فطری، صفحه ۴۱، انتشارات نبأ، تهران، ۱۳۹۱

۶. همان

۷. طباطبایی، المیزان، ص ۶۱۷، انتشارات بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبایی، تهران، ۱۳۶۰

دوم اخلاق فردی: یعنی کارهایی که به خود شخص مربوط می‌شود و در انجام دادن آنها رابطه با خدا منظور نیست، هرچند ممکن است با خدا یا مردم هم ارتباط پیدا کند، ولی در اصل فقط رابطه انسان با خود، مورد نظر است.^۸

سوم اخلاق اجتماعی: محور اصلی آن، نشست و برخاست با دیگران و زندگی اجتماعی شکل می‌گیرد، مثل احسان، احترام یا توهین به دیگران که محور اصلی آنها را روابط اجتماعی تشکیل می‌دهد.^۹

۱. جایگاه دعا در آیات و روایات

دعا بالاترین مظهر خضوع و اظهار کوچکی در پیشگاه خداوند است. بنده در حال دعا کردن، ناداری خود را در برابر معبودش، بهتر از حالات دیگر وجدان می‌کند و آنگاه که خدای خود را می‌خواند، با همه وجود، احتیاج خود را به

^۸ مصباح یزدی، محمد تقی، اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۲۴۲، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم
^۹ حق شناس، حمید رضا، اخلاق اجتماعی در صحیفه سجادیه، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، قم، ۱۳۸۸

خالقش اظهار می‌دارد. با توجه به معنای عبادت، هر چه انسان کوچکی و فقر خود را در برابر خداوند، بیشتر وجدان کند، معنای عبادت که همان اظهار خاکساری و فروتنی است بیشتر و عمیق تر صدق می‌کند. دعا و خواندن همراه با اظهار خضوع در مقابل دیگری عبادت محسوب نمی‌شود بلکه مهم نوع اعتقادی است که دعا کننده در مورد کسی که او را می‌خواند در دل دارد. دعا محبوبترین کار و ترک آن مبعوض‌ترین عمل است!

امام صادق علیه السلام از امیرالمؤمنین علیه السلام نقل فرمودند: «محبوب ترین اعمال نزد خدای عزّ و جلّ در زمین دعا است.»^{۱۱}

و امام محمد باقر علیه السلام فرمودند: «هیچ کس نزد خدای عزّوجلّ مبعوض تر نیست از آن که از عبادت او استکبار ورزد و از او چیزی طلب نکند.»^{۱۲} و همان طور که گفته شد دعا از برترین عبادات است .

اظهار خضوع و دعا کردن در برابر خدا و به تعبیری دیگر، «گدایی کردن» از خالق، هرگز برای انسان سرافکنندگی و خواری نیست؛ بلکه به عنایت خاصّ خداوند، به بنده این توفیق داده می‌شود و هر کس چنین عطایی یابد، به داشتن آن افتخار نماید. حقیقت این است که خداوند از روی فضل، به بندگان خود اجازه داده است که او را بخوانند و بدون وجود مانع، با ربّ خود سخن بگویند .

امیرالمؤمنین علیه السلام در نامه ای به فرزند خویش چنین فرمودند: «بدان همان کسی که گنجینه‌های آسمانها و زمین به دستش است، به تو اجازه دعا داده و برای اجابت را تضمین کرده و دستور فرموده از او بخواهی تا به تو عطا فرماید. و میان تو و خودش، حاجب و مانعی قرار نداده است. پس با صدور اجازه سؤال به تو، کلیدهای گنجینه‌هایش را در دست گذاشته است.»^{۱۳}

الإمام الصادق عليه السلام : عَلَيْكُمْ بِالْدُّعَاءِ ، فَإِنَّكُمْ لَا تَقْرَبُونَ إِلَى اللَّهِ بِمِثْلِهِ ، وَ لَا تَتْرَكُوا صَغِيرَةً لِصَغِيرِهَا أَنْ تَدْعُوا بِهَا ، إِنَّ صَاحِبَ الصَّغَارِ هُوَ صَاحِبُ الْكِبَارِ

۱۰. طباطبایی، محمد حسین، نیایش مشتاقان، انتشارات مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر، تهران، ۱۳۸۹

۱۱. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ص ۴۶۷، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۰

۱۲. مجلسی، محمد تقی، بحارالانوار، ج ۹۰، ص ۲۹۴، انتشارات نهاد عمومی کتابخانه‌های عمومی کشور، تهران، ۱۳۹۲

۱۳. نهج البلاغه، نامه ۳۱

آن می‌شود. امام سجاد (علیه السلام) در دعای هشتم و در عبارت پنجم آن می‌فرمایند: «الهی به تو پناه می‌بریم از اینکه در دل، خیال غش (فریب) کسی را بپروریم و از کردار خویش دست‌خوش خودپسندی شویم یا به آرزوهای دور و دراز مبتلا گردیم.»؛ امام سجاد (علیه السلام) در این عبارت از خیانت کردن در حق کسی، به خداوند متعال پناه می‌برد و یکی از مصادیق بارز خیانت، خیانت در امانت است. نکته دیگر اینکه از عوامل مهم خیانت، خودپسندی و خودخواهی است که امام سجاد (علیه السلام) در این قسمت از دعا بدان اشاره فرموده است.^{۳۸} به نقل از عبد الله بن عمرو: پیامبر خدا صلی الله علیه و اله وسلم این دعا را بسیار می‌خواند: «بار خدایا! تن‌درستی و خویش‌داری و امانت‌داری و خوش‌خویی و خشنودی به تقدیر را از تو درخواست می‌کنم.»^{۳۹}

آذرماه ۱۳۶۹ حاج حسین فرمانده سپاه همدان بودند. در همین زمان آزاده‌های دفاع مقدس از اردوگاه‌های عراق به میهن اسلامی ایران باز می‌گشتند. تعدادی از فرماندهان قدیمی لشکر ۳۲ انصار الحسین و سپاه همدان مانند آقای فرجیان زاده هم به همدان برگشتند. یک روز آقای همدانی بنده را احضار کردند و گفتند: «آقای حسام نامه ای برای آقای محسن رضایی فرمانده وقت کل سپاه با این مضمون تنظیم کن که ما هشت سال امانتدار بودیم. اکنون که مسئولان اصلی سپاه و لشکر ۳۲ همدان از اسارت بازگشته اند باید این جایگاه را به آنان تحویل دهیم. ما آماده واگذاری این پست و جایگاه هستیم.» گفتم «حاج حسین این حرف یعنی چه؟» حرفم را قطع کردند و گفتند: «شما کاری نداشته باشید فقط نامه را بنویسید. بنده هم نامه ای تنظیم کردم و برای فرمانده کل سپاه فرستادم آقای همدانی به ارسال نامه بسنده نکردند آزاده‌ها که آمدند، با تعدادی از آنها که در گذشته فرماندهی سپاه همدان را بر عهده داشتند و با تعدادی از فرماندهان وقت سپاه همدان به ستاد مرکزی، سپاه در تهران، نزد آقای محسن رضایی رفتیم آقای همدانی رفت پشت تربیون و گفت: «جناب آقای محسن، رضایی فرمانده محترم کل سپاه بعد از اینکه دوستانمان در اولین روزهای جنگ اسیر شدند من و تعدادی از دوستان عهده دار این تشکیلات شدیم. ما هفت هشت سال این تشکیلات را اداره کرده ایم و حالا آمده ایم این امانت را به دست صاحبان اصلی اش برگردانیم.»^{۴۰}

۳.۳. عفو و گذشت

یکی از موارد تاثیرگذاری ادعیه معصومین علیهم السلام در ترویج اخلاق اجتماعی عفو و گذشت است. در اهمیت عفو همین بس که از نیکوترین صفات پروردگار است و امام سجاد علیه السلام در مقام ثنا و ستایش خداوند متعال

۳۸. احمدوند، فردین، مکارم اخلاق در صحیفه، ص ۴۱۶ - ۴۲۱

۳۹. محمدی ری‌شهری، محمد، سیره پیامبر خاتم ج ۱، ص ۳۱۸-۳۱۹، انتشارات دارالحديث، قم، ۱۳۹۴

۴۰. www.jahannews.com/report/862266/

او را با این صفت یاد می‌کند و می‌گوید: «و أنت الذی سمیت نفسک بالعفو فاعف عنی»، این تویی که نام اقدس و اعلای خود را بخشاینده گذاشته‌ای، پس بر من ببخشای. به هر حال، انسان باید از خطاهای دیگران چشم‌پوشی نماید و اگر کسی از او عذر خواهی کند باید عذر وی را بپذیرد و سرزنشش نکند. عفو و اغماض (روح‌گذشت از تقصیر دیگران و نادیده گرفتن خطاهای آنان) یکی از مکارم و محاسن اخلاق و آداب معاشرت است زیرا در زندگی اجتماعی کمتر کسی دیده می‌شود که حقی از او ضایع نشده و دیگران حرمت او را نشکسته باشند. ادامه حیات اجتماعی مبتنی بر عفو و گذشت است، زیرا اگر همه مردم در استیفای حقوق خویش سختگیر باشند و از کوچکترین لغزشی چشم‌پوشی نکنند زندگی بسیار تلخ خواهد شد و روح صفا و صمیمیت به کلی از میان جامعه رخت برمی‌بندد و همکاری و همیاری و تألف میان آنها غیر ممکن می‌شود. رسول خدا صلی الله علیه و آله وسلم در ضمن حدیثی، عفو و اغماض را بهترین اخلاق دنیا و آخرت می‌شمارد و می‌فرماید: آیا شما را از بهترین اخلاق دنیا و آخرت آگاه نسازم؟ پیوند با کسی که با تو قطع رابطه نموده، احسان به کسی که تو را محروم ساخته و گذشت از کسی که به تو ظلم کرده است. خداوند متعال نیز می‌فرماید: «ولیعفوا و لیصغحوا لا تحبون أن یغفر الله لکم و الله غفور رحیم»^{۴۱}؛ باید عفو کنید و لغزش‌های دیگران را نادیده بگیرید. آیا دوست نمی‌دارید خداوند شما را ببخشد؟ و خداوند غفور و رحیم است. تأثیر ادعیه را در زندگی علمایی همچون سید مهدی قوام مشاهده کرد.

آقا سید مهدی قوام (رحمه الله) مرد بسیار بزرگوار و با سعه صدری بود؛ ایشان در عفو و گذشت کسانی که در حقشان بدی کرده بودند، منحصر به فرد بودند. شبی دزدی وارد منزل ایشان می‌شود؛ بعد از بررسی منزل سراغ فرش می‌رود، همین که فرش را جمع می‌کند و در حال بردن است، آقا سید مهدی بیدار می‌گردد، دزد بسیار دست‌پاچه می‌شود و نمی‌داند که قرار است چه بلایی سرش آید؟! اما مرحوم سید با کمال خونسردی به او می‌گوید: این فرش را برای چه می‌خواهی؟ می‌خواهی این فرش را چه کنی؟ دزد می‌گوید: نیازمندم، می‌خواهم آن را بفروشم. آقا سید مهدی می‌گوید: اگر خودت بفروشی، آن را از تو ارزان می‌خرند؛ من آن را به تو مباح کردم، حلالیت باشد! برو آخر بازار عباس‌آباد، بگو: من را سید مهدی فرستاده! آن را بفروش و برو با آن کاسبی کن! آن شخص که بزرگواری آن عالم خوش‌طینت را دید منقلب شد و رفت از فروش همان فرش کاسبی راه انداخت و اهل عبادت و تقوی شد.

۴۱. سوره نور، آیه ۲۲

۴۲. واحد تحقیقات موسسه فرهنگی هنری جام‌طهور، دائرالمعارف (ادب و اخلاق)، ص ۱۰۹۷، انتشارات جام‌طهور، ۱۳۹۵

نتیجه

با توجه به مطالبی که گفته شد دعا گنجینه مهم و با ارزشی هست که اولاً فطری بوده یعنی همه ادیان حتی کسانی که دین هم ندارند از الفاظی به عنوان دعا کردن استفاده می کنند ثانیاً ادعیه معصومین علیهم السلام نقش بسیار مهم و زیادی در ترویج اخلاق اسلامی و رسیدن انسان به کمال حقیقی ایفا می کنند. پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و امامان معصوم علیهم السلام مظهر صفات و اسماء الهی هستند در نتیجه اگر کسی با ادعیه معصومین علیهم السلام مانوس باشد این صفات در او نیز اثر می گذارند و کم کم در او به صورت اخلاق ملکه می شوند. عدم صاستفاده از این مضامین بلند و فاصله گرفتن از آنها شاید به طور نسبی ناشی از تبلیغات سوء دشمن و در نتیجه تغییر سبک زندگی و عدم آگاهی افراد از تاثیر ادعیه معصومین علیه السلام در اخلاق باشد با توجه به تاثیر ادعیه معصومین علیهم السلام در ترویج اخلاق اسلامی می توان گفت انس با این ادعیه گویبار نه تنها نقش بسیار پررنگ و ویژه ای در ترویج اخلاق اسلامی دارد بلکه باعث بهره مندی انسان از پاداش هایی که خداوند متعال برای خواندن این ادعیه گذاشته است می شود.

منابع

۱. قرآن کریم

۲. آبیاری، رضا، ظرافت‌های اخلاقی شهدا، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما قم، ۱۳۸۸

۳. انصاریان، حسین، کتاب نفس، ص ۳۲۸، انتشارات دارالعرفان، قم، ۱۳۹۴

۴. احمدوند، فردین، مکارم اخلاق در صحیفه، ص ۲۶۰ - ۲۶۳، انتشارات زائر محل نشر قم سال نشر

۵. بیابانی اسکویی، محمد، اخلاق فطری، صفحه ۴۱، انتشارات نبأ، تهران، ۱۳۹۱

۶. حق شناس، حمید رضا، اخلاق اجتماعی در صحیفه سجادیه، مرکز پژوهش‌های اسلامی صدا و سیما، قم، ۱۳۸۸

۷. حسینی، مرتضی، حسن ظن و سوء ظن، ص ۶، مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان، ۱۳۹۹

۸. دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، انتشارت و چاپ دانشگاه تهران، ۱۳۷۳

۹. روزنامه جوان، تاریخ انتشار، ۱۲ بهمن ۱۳۹۷، ۱۷:۱۲

۱۰. شیخ صدوق، خصال، ص ۱۱۳، ح ۹۰، اندیشه هادی، ۱۳۸۵

۱۱. صحیفه سجادیه، دعای ۲۲، ص ۱۰۶، نشر الهادی، قم، ۱۳۷۶

۱۲. طباطبایی، المیزان، ص ۶۱۷، انتشارات بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبایی، تهران، ۱۳۶۰

۱۳. عمید، حسن، فرهنگ فارسی، صفحه ۵۴۲، انتشارات اشجع با همکاری میکاییل، تهران، ۱۳۸۹

۱۴. فرحزاد، حبیب الله، برکت زندگی شکرگزاری درسیره پیامبر، نشر طوبای محبت، قم، ۱۳۹۵

۱۵. فلسفه اخلاق، مصباح یزدی، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، چاپ سوم، پاییز ۱۳۹۴، ص ۱۹

۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ص ۴۶۷، انتشارات دارالکتب الاسلامیه، تهران، ۱۳۶۰

۱۷. کفعمی، ابراهیم بن علی، المصباح، ص ۶، انتشارات الشریف الرضی، قم، ۱۴۰۵

۱۸. مصباح یزدی، محمد تقی، اخلاق در قرآن، ج ۱، ص ۲۴۲، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم

۱۹. مجلسی، محمد تقی، بحار الانوار، ج ۹۰، ص ۲۹۴، انتشارات نهاد عمومی کتابخانه‌های عمومی کشور، تهران،

۱۳۹۲

۲۰. مجلسی، محمدباقر بن محمدتقی، بحارالانوار، جلد ۳۹، حدیث ۵۷۹۴، انتشارات بیروت داراحیا التراث العربی، ۱۳۹۸

۲۱. محمدی ری‌شهری، محمد، سیره پیامبر خاتم ج ۱، ص ۳۱۸-۳۱۹، انتشارات دارالحدیث، قم، ۱۳۹۴

۲۲. مکارم شیرازی، ناصر، پیام امیرالمومنین، ج ۱۸، ص ۲۲۴، انتشارات موسسه تنظیم و نشر آثار حضرت ایت الله مکارم شیرازی، قم، ۱۳۹۷.

۲۳. محدثی، جواد، دعا، ص ۱۲۱ و ۱۲۲، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ۱۳۹۲

۲۴. محمدی اشتهاردی، محمد، امام کاظم قهرمان صبر واستقامت دربند زندان، ص ۳، موسسه فرهنگی و اطلاع رسانی تبیان، قم، ۱۳۸۵

۲۵. مصباح یزدی، محمد تقی، اخلاق درقرآن، ج ۱، ص ۲۴۲، موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، قم

۲۶. نهج البلاغه، ص ۵۲۴، موسسه دارالهجره، قم، ۱۳۶۵

۲۷. واحدتحقیقات موسسه فرهنگی هنری جام طهور، دوائرالمعارف (ادب و اخلاق)، ص ۱۰۹۷، انتشارات جام طهور، ۱۳۹۵

سایت‌ها

۱. www.jahannews.com/report/862266.

۲. سر رسید یاران ناب سال ۱۳۹۱، <https://www.abrobad.net/fa-ir/Article/Details/to-deliver>.

۳. <https://fa.imamatpedia.com/wiki/>

۴. <https://erfan.ir/farsi/sahifeh12/faraz3/>